Marxizmus Polányi után[1]

Michael Burawoy

DOI: https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-07

A tanulmány a marxizmust nem zárt eszmerendszerként, hanem a kapitalizmus változásaival együtt alakuló élő hagyományként értelmezi. Polányi Károly elméletét továbbgondolva a piacosítás három hullámát különíti el, amelyek középpontjában egymást követően a munka, a pénz és a természet áruvá tétele áll. E hullámok különböző ellenmozgásokat és a marxizmus különböző formáit hívtak életre: a klasszikus marxizmust, a szovjet, nyugati és harmadik világbeli marxizmust, végül pedig a szociológiai marxizmust. Az utóbbi az állam és a gazdaság helyett a civil társadalom kollektív önszerveződésére, a reális utópiákra és a piac globális pusztító hatásaival szembeni alulról építkező kezdeményezésekre összpontosít. A tanulmány szerint az ökológiai válságra és a tudás áruvá tételére az adekvát társadalmi önvédelem egy olyan globális marxizmus, amely a piacot és az államot a társadalom demokratikus önszabályozásának rendeli alá.
Kulcsszavak: Polányi Károly, piacosítás, kettős mozgás, marxizmus

---

Marxism after Polanyi

The study interprets Marxism not as a closed system of ideas, but as a living tradition that evolves alongside changes in capitalism. Building on Karl Polányi's theory, it distinguishes three waves of marketization, centered successively on the commodification of labor, money, and nature. These waves have given rise to various counter-movements and different forms of Marxism: classical Marxism, Soviet, Western, and Third World Marxism, and finally, sociological Marxism. The latter focuses on the collective self-organization of civil society, real utopias, and grassroots initiatives against the global destructive effects of the market, rather than on the state and the economy. According to the study, an adequate form of social self-defense against the ecological crisis and the commodification of knowledge is a form of global Marxism that subordinates the market and the state to the democratic self-regulation of society.
Keywords: Karl Polányi, marketization, double movement, Marxism

---

1 A fordítás alapjául szolgáló mű: Burawoy, M. (2013). Marxism after Polanyi. In Williams, M. & Satgar, V. (Szerk.), *Marxisms in the 21st Century. Crisis, Critique and Struggle* (pp. 34-52). Wits University Press. (Az absztrakt a fordító munkája.)

Mit kezdjünk a marxizmussal? A többség számára egyszerű a válasz: temessük el! A társadalomtudomány főárama már régen búcsút vett tőle. Talcott Parsons (1967, p. 135) a marxizmust olyan elméletként vetette el, amelynek jelentősége teljes egészében a 19. századra korlátozódik: szerinte nem más, mint a 19. századi utilitarizmus egyik változata, amely a 20. század számára már semmiféle relevanciával nem bír. Ironikus módon Parsons 1968-ban vetette papírra e gondolatait, éppen akkor, amikor világszerte nagyszabású reneszánszát élte a marxista gondolkodás, elutasítva a szovjet marxizmust mint uralkodó ideológiát és visszakövetelve a marxizmus demokratikus, a jövő társadalmi formáit a jelenben megelőlegező – prefiguratív – örökségét. Az újjáéledés nem tartott sokáig: a forradalmi reményeket előbb az elnyomás és a diktatúrák, majd a piaci fundamentalizmus hiúsították meg. A szovjet rendszer 1991-es végső összeomlásával és az ezzel egyidejű kínai piaci átmenettel a sírások végleg halottnak nyilvánították a marxizmust, és világszerte megkondultak a lélekharangok.

Aki kitart, dogmatikusnak és anakronisztikusnak látszik e marxizmusellenes eufória közepette. A marxisták olykor valóban ellenségeik kezére játszottak, amikor a valósághoz vajmi kevéssé kapcsolódó írásokban tettek tanúbizonyságot vallásos buzgalmukról, és abban az érintetlenül tiszta formájában védelmezték a marxizmust, amely Karl Marx és Friedrich Engels szent irataiban nyilatkozott meg. A Marxot és Engelst követő tanítványok – Lenin, Plehanov, Trockij, Buharin, Luxemburg, Kautsky, Lukács, Gramsci, Fanon, Amin és Mao – e felfogás szerint csupán az eredeti szövegek biblikus olvasatához fűztek kommentárokat. Napjaink epigonjai Marxot és Engelst nem saját történelmi összefüggéseikbe helyezik, nem esendő emberekként tekintenek rájuk, akiknek gondolkodása magán viselte koruk bélyegét, hanem krisztusi alakokként s ennélfogva az örök igazság forrásaiként. Felfogásuk szerint az alapítók nem tévedhetnek.

Jóval mérsékeltebb a harmadik fajta viszonyulás a marxizmushoz, amely sem eltemetni nem kívánja, sem kinyilatkoztatásként nem kezeli. A társadalomtudományban és más területeken is sokan elsajátították mindazt, amit megmentésre érdemesnek tartottak a marxizmusból: például a kapitalizmus teremtő erejének elemzését, a kizsákmányolás és az osztályharc fogalmát, az eredeti felhalmozás gondolatát, vagy akár az ideológiáról és az államról alkotott marxista nézeteket. Ezek a neomarxisták és posztmarxisták Marx és a marxizmus gondolatait gyakran más társadalomelméleti szerzők – Max Weber, Émile Durkheim, Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Jürgen Habermas, Simone de Beauvoir, Catharine MacKinnon és mások – elképzeléseivel ötvözik. Valójában ez utóbbi gondolkodók maguk is számos marxista fogalmat építettek be elméleteikbe, gyakran konkrét hivatkozás nélkül, miközben esetenként nyíltan ellenségesen viszonyultak a marxizmushoz. A neomarxisták úgy kezelik a marxizmust,

mint egy szupermarketet: leveszik a polcról, ami kedvükre való, és otthagyják, ami nem – a pénztárnál pedig olykor lerója érte tartozásukat, máskor nem. Aggályok nélkül megszabadulnak mindattól, ami nem illik e korhoz.

A negyedik – és e tanulmányban képviselt – megközelítés szerint a marxizmus élő hagyomány, amely minduntalan megújul és újjáépül, miközben változik az általa leírt és átalakítani kívánt világ. Végtére is a marxizmus egyik alapgondolata, hogy az eszmék – legyen szó tudományról vagy ideológiáról – szükségképpen együtt változnak a társadalommal. Ahogyan tehát a világ egyre differenciáltabbá válik, úgy a marxizmusnak is differenciálódnia kell, tükrözve a különböző társadalmi és gazdasági struktúrákat, valamint történelmi örökségeket. A marxizmus azonban nem éri be azzal, hogy egyszerűen visszatükrözze a világot. Meg akarja változtatni azt; egy ennyire sokféle világ megváltoztatásához viszont ugyanilyen sokrétű elméletre van szükség – olyan elméletre, amely lépést tart a korral, és számot vet a helyi sajátosságokkal.

A marxizmus mint folyamatosan alakuló hagyomány

Ha a marxizmus folyamatosan alakuló hagyomány, akkor mi az, ami valamennyi változatában közös, és e hagyomány részévé teszi őket? Mitől marxizmus a marxizmus? Mi alkotja maradandó magvát, függetlenül a történelmi korszaktól és a nemzeti közegtől? Mi a közös a marxizmus valamennyi ágában? Ha a marxista hagyományra állandóan terebélyesedő faként gondolunk, a következő kérdéseket tehetjük fel: mik a gyökerei? Mi alkotja törzsét? És miből vannak az ágai?[2]

A gyökérzet négy fontos állítás mindig változó összefonódása: történelmi materializmus, ahogyan azt Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott előszavában (1965 [1859], 6) kifejtette; *A német ideológia* (Marx & Engels, 1960 [1846/1932]) előfeltevései a történelemről; az emberi természet felfogása az *1844-es gazdasági-filozófiai kéziratok*ban (1981 [1844/1932]); valamint elmélet és gyakorlat viszonya, ahogyan az a *Tézisek Feuerbachról* (1960 [1845]) című írásban megjelenik. A marxizmus fájának törzse Marx háromkötetes

2 A marxizmusnak természetesen más korszakolásai is születtek, ezek többsége azonban hanyatlástörténetet beszél el. George Lichtheim (1961) például a marxizmus megszületését és felemelkedését, majd az orosz forradalmat követő bukását követi nyomon. Az európai forradalmi fellendülés után író Perry Anderson (1976) a klasszikus marxizmus felemelkedésére összpontosít, amelyet a nyugati marxizmus filozófiába való visszahúzódása követett, miután elveszítette kapcsolatát forradalmi mozgatórugójával. Leszek Kołakowski (1978) a marxizmus kegyvesztését a Szovjetunió és a nyugati marxizmus felemelkedéséhez köti, végső elfajulását pedig az 1960-as évek diákmozgalmaihoz. Megjegyzendő, hogy mindezek a klasszikus értelmezések a szovjet rendszer összeomlása előtt születtek, amikor annak fennmaradását még magától értetődőnek tekintették.

*Tőké*jének kapitalizmuselmélete (1967 [1867], 1968 [1885], 1974 [1885]), amelyet követői az elmúlt másfél évszázad során újra és újra felülvizsgáltak.

Egymás után bontakoznak ki a marxizmus ágai: német marxizmus, orosz–szovjet marxizmus, nyugati marxizmus és harmadik világbeli marxizmus. Van elhalt ág, van, amelyik sorvad, de van olyan is, amelyik virágzik. Mindegyik ág a marxizmus sajátos rekonstrukciójából sarjadt, meghatározott történelmi körülményekre válaszolva. A német marxizmus egyfelől az 1890 és 1920 közötti német szocialista mozgalom reformista tendenciáira, másfelől a kapitalizmus azon képességére reagált, hogy képes elnyelni az általa előidézett válságokat. Az orosz marxizmus a kapitalizmus világméretű egyenlőtlen és kombinált fejlődésének dilemmáiból, valamint a „szocializmus egy országban" körüli küzdelemből nőtt ki. A nyugati marxizmus a szovjet marxizmusra, a fasizmusra és a nyugati forradalmak kudarcára adott válaszként született, a harmadik világbeli marxizmus pedig az alulfejlettség dilemmáival, valamint a gyarmati és posztkoloniális küzdelmekkel néz szembe.

A családfát szemügyre véve láthatjuk, hogy a marxizmus kezdetben kisebb léptékű vállalkozás volt, amely ugyanakkor valóban összekötötte az embereket országhatárokon át – gondoljunk csak az Első Internacionáléra. Ahogy a klasszikus marxizmus egyre szélesebb társadalmi támogatottságra tett szert, mindenhol összefonódott az adott ország politikai életével – az orosz-, német-, franciaországival stb. –, majd ezekből kiindulva regionális tömbökké terjeszkedett: így lett szovjet, nyugati és harmadik világbeli marxizmus. Milyen mérleget vonhatunk a marxizmusról ma? Amellett fogok érvelni, hogy jóllehet társadalmi bázisa összezsugorodott, a marxizmus többé nem szorítkozhat a helyi, nemzeti vagy regionális problémák megválaszolására. Globális, tehát a bolygó egészét érintő kérdésekkel kell foglalkoznia a marxizmusnak. Úgy gondolom, a marxizmus globális léptékű megújításához meg kell vizsgálnunk anyagi alapját, méghozzá a piac nézőpontjából. Nem a piac földrajzi kiterjedéséből kell azonban kiindulnunk – hiszen mindig is voltak globális és lokális piacok –, és nem is a törtető neoliberalizmusból – hiszen a piacok mindig terjeszkedés és visszahúzódás periódusain mennek keresztül –, hanem *az áruvá tétel új fajtáiból*.

Röviden összefoglalva: a piacosítás három hulláma söpört végig a világon. Az első a 19. századot fogta át, a második az első világháború után, a harmadik pedig az 1970-es évek közepén kezdődött. Mindegyik hullámhoz a termelés egy-egy meghatározó tényezőjének áruvá tétele kapcsolódik: sorban a munkáé, a pénzé és a természeté. Ez a három „fiktív áru" Polányi Károly (2025 [1944]) szerint, amelyeknek áruvá tétele megsemmisíti használati értéküket. Ha ugyanis a munkát szabályozatlan csereviszonyoknak vetik alá, elveszíti használati értékét: többé nem lehet termelékeny. Ha a pénz kerül szabályozatlan

csere tárgyává, értéke olyannyira ingadozóvá válik, hogy a vállalkozások tönkremennek. Ha pedig a természetet változtatják áruvá, az létfeltételeinket pusztítja el: a levegőt, amelyet belélegzünk, az ivóvizet, a termőföldet és a testet, amelyben élünk. Az áruvá tétel minden egyes hulláma ellenmozgást hív életre, amely a jogok egy-egy sajátos és egyre bővülő körére – egymást követően munkajogokra, szociális jogokra és emberi jogokra – épül, és mind tágabb léptékben szerveződik: előbb helyi, majd nemzeti, végül pedig feltehetően globális szinten. Végezetül minden ellenmozgásnak a marxizmus egy sajátos változata felel meg: a gazdasági utópia előrevetítésére épülő klasszikus marxizmus; az állami szabályozáson alapuló szovjet, nyugati és harmadik világbeli marxizmus; végül pedig a terjeszkedő és önszabályozó civil társadalomra épülő szociológiai marxizmus.

A marxizmus korszakolása összekapcsolható a kapitalizmus korszakolásával, magukat a korszakokat azonban folyamatosan újraalkotjuk az alakuló jelen történeteként – olyan történelemként, amely a jelent egyszerre a múlttól különbözőként és annak folytatásaként teszi érthetővé. Marx (1967 [1867], 1968 [1885], 1974 [1885]) a kapitalizmust egyetlen korszaknak tartotta, Lenin (1981 [1917]) két korszakát különböztette meg, Ernest Mandel (1975) pedig hármat. Mi ugyancsak három korszakot látunk, ám felosztásunk nem a termelésen, hanem napjaink legmeghatározóbb tapasztalatán, a piacon alapul. Ily módon valóban szakítok azzal a hagyományos marxista állítással, amely szerint a kapitalizmussal szembeni ellenállás alapját a termelés teremti meg. Ez a tétel többé nem tartható: részben azért, mert a termelés a kapitalizmusba való beleegyezés megszervezésének fontos színtere, részben pedig azért, mert a globális munkaerő-fölösleg növekedésével maga a kizsákmányolás is egyre kevesebbek áhított kiváltsága. A kizsákmányolás továbbra is központi szerepet játszik a felhalmozás dinamikájában, az alávetett népességek tapasztalatában azonban nem feltétlenül foglal el hasonlóan központi helyet. A marxi elemzésben a piac tapasztalata „árufetisizmusként" jelenik meg: a termelés rejtett műhelyét eltakaró lepelként. A piac azonban ennél jóval több, hiszen az emberi létezés számos dimenzióját alakítja.

Polányi elméletének rekonstrukciója

Amikor a piacot az emberi létezés egyik alapvető tartópilléreként kezelem, Polányi kapitalizmuselméletére és kapitalizmustörténetére támaszkodom. Polányi 1944-ben megjelent *A nagy átalakulás* (2025 [1944]) című műve a piac 18. század végétől a nagy gazdasági világválságig tartó felemelkedésének politikai és társadalmi következményeit vizsgálja. Érvelése szerint a piac olyan pusztító következményekkel járt, hogy a társadalom

védelmében ellenmozgást hívott életre. Ez az ellenmozgás azonban bizonyos esetekben éppoly pusztítónak bizonyult, mint a piac, amelyet megpróbált kordában tartani; így volt a New Deallel és a szociáldemokráciával, a fasizmussal és a sztálinizmussal is. Polányi végül arra a következtetésre jutott, hogy a piaci fundamentalizmus következményei olyan súlyosak voltak, hogy az emberiség soha többé nem fog kísérletezni vele. Tévedett: az 1970-es években a piaci fundamentalizmus ismét lesújtott bolygónkra, veszélybe sodorva az emberi létezést és közösségeket semmisítve meg.

Polányi megalapozatlan derűlátása abból fakad, hogy nem veszi kellően komolyan a kapitalizmus logikáját. Miközben elfogadja Marx elidegenedésről szóló korai írásainak gondolatmenetét, elutasítja történelemelméletét – akár a termelési módok egymásutánjaként, akár a tőkés verseny önpusztító dinamikájaként, akár az osztályharc kiéleződéseként értelmezzük azt. A történelmi törvények eszméjével együtt azonban Polányi a tőke logikáját is elveti, különösen azt, hogy a tőke belső ellentmondásainak leküzdésére irányuló stratégiaként újra és újra a piaci fundamentalizmushoz folyamodik. Ezen a ponton lép be az érvelésbe David Harvey (2003, 2005), aki a „neoliberalizmust" a tőke ideológiai offenzívájaként értelmezi a munkásosztály második világháború utáni vívmányaival szemben.[3]

A piaci fundamentalizmus jelenkori hulláma nyomán megkérdőjeleződik Polányi homogenizáló kapitalizmustörténete, amely a piacosítás egyetlen hullámát és az arra válaszul kibontakozó egyetlen ellenmozgást ábrázolja – ez a folyamat a „nagy átalakulás". Polányi kifejezetten Anglia történetére összpontosítva részletesen bemutatja, miként védte meg a Speenhamland-rendszer a munkát az áruvá tételtől egészen az 1834-es új szegénytörvény elfogadásáig, amely megszüntette a dologházakon kívüli segélyezést. Az 1834-es év ily módon a tiszta munkaerőpiac létrejöttét jelölte. Ez a 19. század folyamán az áruvá tétellel szembeszálló mozgalmak egész sorát hívta életre: az 1848-as chartista mozgalomtól, amely választójogot követelt a munkásoknak, a munkaidő hosszának korlátozásáért küzdő gyári reformmozgalmon és a szakszervezetek fejlődését előmozdító egyesülési törvények eltörlésén át egészen a munkanélküli-biztosítás és a minimálbér követeléséig. Polányi érvelése szerint e küzdelmek középpontjában nem a kizsákmányolás állt, hanem a munka megvédelmezése annak áruvá tételével szemben. A társadalom visszavágott a piacnak.

Polányi történeti elbeszélésében a munka áruvá tétele csupán része volt annak a hosszan tartó felemelkedésnek, amely a 18. század végétől az első világháborún át egészen a nagy gazdasági világválságig folytatódott. A pénz áruvá tétele – amelyet

3 Harvey a piacosítás hullámát a kisemmizés általi felhalmozással azonosítja. Ez az áruvá tétel szükségszerű velejárója, amelyet Marx kizárólag a kapitalizmus előtörténetének részeként értelmezett, és eredeti felhalmozásnak nevezett.

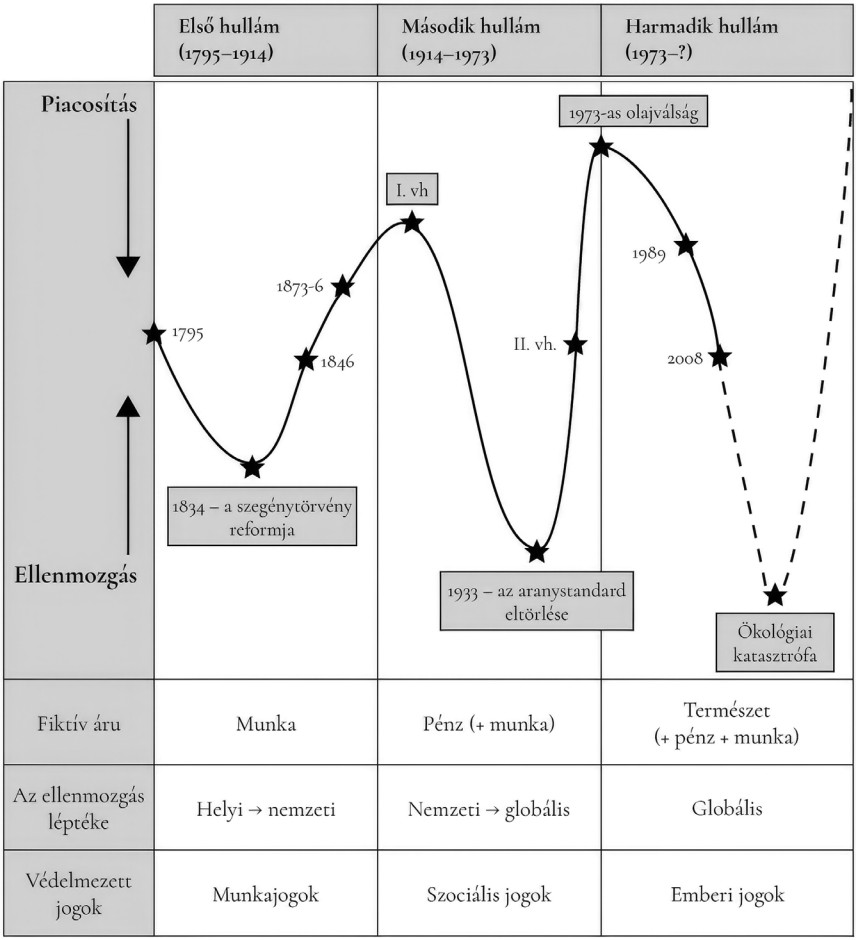
az árfolyamok aranystandardhoz kötött szabályozása biztosított – elősegítette, hogy a piac a nemzetközi kereskedelem területére is kiterjedjen. A szabályozatlan globális kereskedelmi piac megnyitása – amelyen a nemzeti valuták értéke ingadozott – annyira destabilizálta az egyes nemzeti gazdaságokat, hogy az államok egymás után felhagytak az aranystandardon alapuló valutarendszerrel és protekcionista intézkedéseket vezettek be. A protekcionista rendszerek Ausztriában, Olasz- és Németországban a fasizmus, az Egyesült Államokban a New Deal, a Szovjetunióban a kollektivizálással és központi tervezéssel összekapcsolódó sztálinizmus, a skandináv országokban pedig a szociáldemokrácia formáját öltötték. Polányi szemében az áruvá tétel felfelé ívelő szakasza végül olyan ellenmozgásnak adta át a helyét, amely egyfelől elvezethetett a társadalom kollektív önszabályozásán alapuló szocializmushoz, másfelől azonban éppilyen valószínűséggel torkollhatott fasizmusba és a szabadság korlátozásába.

Polányi jövőre vonatkozó tévedése a múltértelmezését is megkérdőjelezi. Gondolatmenetének újbóli vizsgálata azt mutatja, hogy a piacosítás nem egyetlen, töretlenül felfelé ívelő pályát követett, hanem legalább három hullámban ment végbe (lásd az 1. ábrát). Az első hullám a Speenhamland-rendszertől az első világháborúig tartott, és elsősorban a munka áruvá tétele, majd az ezzel szembeni védelem határozta meg; a második hullám pedig az első világháborútól az 1970-es évek közepéig ívelt. Ez utóbbi a pénz áruvá tételével – és a munka újbóli áruvá tételével – vette kezdetét, majd a nemzetgazdaságok szabályozását megvalósító ellenmozgáshoz vezetett. A sokak által neoliberalizmusként ismert harmadik hullám az 1973-as olajválsággal kezdődött. E hullámot a munka és a pénz ismételt áruvá tétele, valamint a természet áruvá tételének megindulása jellemzi. Még ma is a piacosítás e harmadik hullámának felfelé ívelő szakaszában élünk. Ennek során megtapasztalhattuk a Globális Dél válságba jutott gazdaságainak strukturális kiigazítását, valamint a posztszovjet rendszerben, illetve kelet- és közép-európai szatellitállamaiban bevezetett sokkterápiát. Az államilag szabályozott gazdaságok egymást követő kudarcai újabb lendületet adtak a piacba vetett, mindinkább uralkodó hitnek. Az 1990-es években Ázsián és Latin-Amerikán végigsöprő, majd a 2008-as pénzügyi válságban tetőző válságsorozat pedig megszilárdította a finánctőke hatalmát.[4]

A harmadik korszak sajátossága azonban abban áll, hogy a kapitalizmus terjeszkedése környezetpusztuláshoz vezetett, és ökológiai katasztrófa felé sodor bennünket. Legyen szó az éghajlatváltozásról, mérgező hulladékok lerakásáról, a víz, a levegő és a föld privatizációjáról vagy az emberi szervekkel folytatott kereskedelemről, a természet áruvá

4 Naomi Klein (2007) nagyszabású panorámaképet nyújt arról, miként képes a kapitalizmus az eredeti felhalmozás folyamatain keresztül kihasználni az általa előidézett válságokat.

tétele központi szerepet játszik a kapitalizmus küszöbön álló válságában. A harmadik korszak ellenmozgásának korlátoznia kell majd a kapitalizmus azon tendenciáját, hogy elpusztítsa az emberi létezés alapjait. Ehhez a piacok korlátozására és szabályozására, valamint a termelési eszközök társadalmasítására lesz szükség – ez utóbbi pedig éppúgy összeegyeztethető lehet a szabadságjogok kiterjesztésével, mint azok beszűkítésével.

1. ábra: A piacosítás három hulláma

Polányi egyetlen nagy átalakulása – a felemelkedő piacosítástól az ellenmozgásig tartó folyamat – átadja helyét a piacosítás három hullámának, amelyek mindegyikéhez valóságos vagy elképzelt ellenmozgás tartozik. Minden hullámot egy-egy meghatározó fiktív áru jellemez. A piacosítás egymást követő hullámai nemcsak újabb fiktív árukat vonnak be az áruviszonyok körébe, hanem új módokon teszik ismét áruvá, amit korábban már áruvá tettek. A munkát például az egymást követő hullámok során előbb áruvá teszik, majd kivonják az áruviszonyok alól, végül pedig ismét áruvá teszik. A három hullámra ezért nem egymástól elkülönült és zárt szakaszokként kell gondolnunk, hanem egyfajta dialektikus előrehaladásként – vagy talán helyesebben: dialektikus visszafejlődésként.

E hullámok ritmusa és megtapasztalásuk módja a világ különböző részein eltérően alakult. Maga Polányi is felismerte, hogy a piacosítás 19. századi első hulláma különösen pusztító következményekkel járt a gyarmatokon, ahol szerinte nem létezett olyan erő, amely képes lett volna ellenállni az őshonos társadalmak megsemmisítésének. Ahogyan eltúlozta az angol munkásosztály 19. századi pusztulását, úgy a dél-afrikai őshonos közösségek felszámolásának mértékét is túlbecsülte.[5] Ma már tudjuk, hogy a gyarmatosítás valójában *korlátozta* a földtől való megfosztást, hogy ezzel megteremtse a közvetett uralom alapjait és pedig az ipar számára szükséges munkaerő-tartalékokat. Mindazonáltal a gyarmatosítás vizsgálata során Polányi felveti azt a kérdést, hogy a piacosítás következményei miként változnak az adott társadalomnak a kapitalista világrendben elfoglalt helyzete szerint.

Nem kevésbé fontos a történelmi kontextus. Oroszország és Kína napjainkban az államszocializmus korszakából emelkedik ki – amely maga is a piacosítás második hullámára adott reakció volt –, ezért a piacosítás mindhárom hullámával egyszerre szembesül: a föld, a munka és a pénz áruvá tétele egyidejűleg megy végbe. Oroszországban a piacosítást – legalábbis a posztszovjet korszak első hét évében – példátlan gazdasági hanyatlás kísérte, míg Kínában példátlan gazdasági növekedéssel járt együtt. Oroszországban a pártállam féktelen lerombolását a piaci fundamentalizmus és az a meggyőződés ösztönözte, hogy a piaci kapitalizmushoz a piacon keresztül vezet az út; Kínában ezzel szemben a piacot pártállam irányítása alatt építették ki. A kínai gazdasági fejlődés elképesztő üteme fényesen igazolja Polányi azon állítását, hogy a piacok működéséhez politikai szervezésre van szükség.

5 Polányi szerint a kisemmizés szélsőséges formája – vagyis a társadalmi „kiágyazódás" – vezet a munkásosztály lázadásához. A későbbi történészek, mindenekelőtt E. P. Thompson (2007 [1963]) ezzel szemben úgy vélik, hogy a fokozódó mozgósítás nem a munkásosztály elpusztításából fakadt, hanem a szakképzett kézműves mesterségekben gyökerező hagyomány erejéből – másként fogalmazva: egy már előzetesen kialakult munkásosztály létezéséből.

Röviden: a piacosítás mindegyik hullámát a munkaerő, a pénz és a természet árucikké válásának egymást követő megnyilvánulásai jellemzik, amelyekhez különböző léptékű, egyes jogokat védő ellenmozgalmak társulnak. Az egyes hullámok történelmük és a világgazdaságban elfoglalt helyzetük függvényében eltérően érintik az országokat. Sőt, amint a következőkben bemutatom, minden hullám a kapitalizmus meghatározott ellentmondásait, a szocializmus egy sajátos vízióját, valamint a védelmezendő jogok egy bizonyos körét is kifejezi. E történelmi mozgás a marxizmus változatainak egymásutánját hívja életre: a klasszikus marxizmust a szovjet, a nyugati és a harmadik világbeli marxizmus követi, ezek pedig végül átadják helyüket annak, amit szociológiai marxizmusnak nevezek. Vegyük őket sorra.

Első hullám: a klasszikus marxizmus

A piacosítás 19. századi első hullámának középpontjában a munka áruvá tétele állt. Először elválasztják a munkát a létfenntartási eszközöktől, ami lehetővé teszi, hogy a munkaerőpiacon adják-vegyék, azután a tőke, amelyek a munkaerő költségének csökkentésére törekszik: ennek stratégiái a munka megfosztása a szakképzettségtől, több családtag foglalkoztatása és az ipari tartaléksereg létrehozása. Mindez a termelésből – mindenekelőtt a gyárakból – kiinduló küzdelmekhez vezetett, olyan munkajogokért, mint a munkanap hosszának korlátozása, védelem a munkanélküliségtől, szakszervezeti szervezés joga, a választójog kiterjesztése, valamint a szövetkezetek és a politikai pártok létrehozása. Az ellenmozgás kezdetben helyi jellegű, majd az országos munkásosztályi szerveződés irányába fejlődik, hogy biztosítsa a munkajogok állami érvényesítését.

Ennek felel meg Marx és Engels klasszikus marxizmusa, valamint a német szociáldemokrácia aranykorának marxizmusa, amelyet Karl Kautsky, Rosa Luxemburg és Eduard Bernstein neve fémjelez. Ez azon az elképzelésen alapul, hogy a kapitalizmus kizsákmányoló rendszer, amely elkerülhetetlenül pusztulásra van ítélve, mivel a termelési viszonyok végül és végérvényesen a termelőerők béklyóivá válnak. A tőkések közötti verseny a társadalom egyik pólusán vagyonfelhalmozáshoz, a másikon pedig nyomorhoz vezet. Ez egyfelől a túltermelési válságok elmélyülését és a termelési eszközök ismétlődő elpusztítását, másfelől ezzel egyidejűleg az osztályharc kiéleződését idézi elő. A klasszikus marxizmus különböző változatai egyaránt úgy tartják, hogy a kapitalizmust saját törvényei önmaga megsemmisítésére ítélik, ezért fogja végül átadni helyét a szocializmusnak.

Luxemburg (2023 [1906]) és Kautsky (1971 [1892]) vitája akörül forgott, hogy pontosan mikor következik be a végső válság, mikor válnak a termelési viszonyok végérvényesen

a termelőerők béklyóivá (ld. még Goode, 1983); Bernstein (1961 [1899]) ezzel szemben úgy vélte, hogy nem lesz végső válság, mivel a kapitalizmus fokozatosan szocializmussá fejlődik. Nézetkülönbségeik ellenére mindannyian osztoztak abban a meggyőződésben, hogy a szocializmus bizonyosan el fog érkezni, hiszen a kapitalizmus pusztulásra van ítélve. Ennek következtében magát a szocializmust jórészt nem vizsgálták. Feltételezésük szerint a szocializmus a tőkés termelési mód önpusztításából, a tőke koncentrációja és a munka kollektivizálódása révén fejlődik ki. Ebben a felfogásban a szocializmus gazdasági utópia és a kapitalizmus tagadása. A klasszikus marxizmus a történelem törvényeire épült: a termelési módok egymásutánjára, a saját pusztulásának magvait elvető kapitalizmus dinamikájára, valamint arra a tételre, hogy minden eddigi történelem az osztályharcok története. E törvényeknek szükségszerűen a szocializmus felé vezetik a kapitalizmust.

A klasszikus marxizmusnak három végzetes hibája volt. Először is tévesnek bizonyult az osztályharcról alkotott elmélete: az osztályharc nem vezet szükségképpen saját kiéleződéséhez; az általa kivívott engedmények révén a munkásosztály inkább a kapitalizmus keretei között szerveződik meg. Másodszor, államelmélete kidolgozatlan maradt: az állam úgy szerveződik meg, hogy a kapitalizmust egyaránt megvédje a tőkésektől és a munkásoktól . Korlátozott, de döntő jelentőségű módon elismeri és a szakszervezeteken, illetve pártokon keresztül érvényre juttatja a munkások anyagi érdekeit, ugyanakkor a tőkések közötti viszonyokat is szabályozza, nehogy a verseny elpusztítsa magát a kapitalizmust. Harmadszor, a klasszikus marxizmusnak jóformán nem is volt elmélete a szocialista átmenetről. Kivéve Bernsteint, aki az átmenetet a képviseleti demokrácia elkerülhetetlen kiterjedésén alapuló evolúciós folyamatként fogta fel. Ezzel azonban összekeverte a versenykapitalizmus végét általában a kapitalizmus végével, és nem ismerte fel, hogy a szervezett kapitalizmus létrehozásával az állam egyszerre képes megfékezni a piac pusztító hatásait és az osztályharc elmélyülését. A klasszikus marxisták felismerték a szervezett kapitalizmus jeleit, de tévesen szocializmusnak hitték őket. Valójában a szervezett kapitalizmus teremtette meg a marxizmus második hullámának alapjait.

Második hullám: a szovjet, a nyugati és a harmadik világbeli marxizmus

Polányi elbeszélése szerint a piacosítás az első világháború után – részben a szocialista mozgalmakra adott válaszként – új lendületet vett. Ekkor azonban már nem csupán a munkára terjedt ki, hanem a nemzetközi kereskedelemre és annak szabályozására is az aranystandardhoz kötött valuták révén. Az állandóan ingadozó árfolyamok, amelyek Németországban elszabadult inflációval, az Egyesült Államokban pedig a nagy tőzs-

dekrachhal kapcsolódtak össze, arra késztették az országokat, hogy megvédjék nemzeti valutájukat és feladják az aranystandardot. Az ellenmozgás ezért ekkor a nemzetgazdaságok állami szabályozásának formáját öltötte. Németországban és Olaszországban fasizmusként, Skandináviában szociáldemokráciaként, az Egyesült Államokban pedig New Dealként jelent meg. A polgárháború után, az új gazdaságpolitika (NEP[6]) bevezetésével a Szovjetunió ugyancsak a piacosítás útjára lépett, 1928-ban azonban felhagyott ezzel és megindította a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását, valamint a központi tervezést. A piacok világszerte visszaszorultak, a keynesi gazdaságtan hatására pedig az állam szabályozó funkciókat vállalt magára. Ez a folyamat egészen az 1970-es évek közepéig tartott, amikor a piacosítás újabb hulláma kezdett kibontakozni.

Míg a piaccal szembeni 19. századi ellenmozgás helyi küzdelmek talaján bontakozott ki, kifejezve a kizsákmányolás és a munka áruvá tételének egybeesését, valamint a munkajogok kiterjesztésének szükségességét, addig a pénz áruvá tételével – a piacosítás második hullámának forrásával – szembeni ellenmozgás az országos szintű védelem politikájából eredt. A pénz áruvá tétele, amely konkrét formát a valutaárfolyamok bizonytalanságában öltött, olyan gazdasági káoszt idézett elő, hogy a nemzetgazdaságok visszahúzódtak a nemzetközi gazdaságból. Összehangoltan szabályozták a bankrendszert, amellett jóléti államokat hoztak létre a munkásság szociális jogainak kiterjesztésére. Ezek a gyermekneveléshez, a betegséghez, az időskorhoz és a munkahely elvesztéséhez kapcsolódó ellátásokkal támogatták mindazokat, akik nem tudtak belépni a munkaerőpiacra. Legyen szó fasizmusról, sztálinizmusról vagy szociáldemokráciáról, az új rendszer támogatottságát minden esetben a munkásság számára biztosított szociális jogok alapozták meg. A piacosítás második hulláma tehát a tőke és a munka nemzeti szintű védelméhez, valamint a pénz áruvá tételének szabályozásához vezetett.

Ha a marxizmus első hullámát tőke és munka ellentmondása jellemzi, akkor a második hullámot a termelés és a csere szférájának összeütközése határozza meg: a kapitalizmusban a túltermelés tette szükségessé az állami irányítást, míg az államszocializmusban a hiány követelte meg a piacok létrehozását (ld. pl. Baran, 1957; Sweezy, 1946).[7] A második korszakban a szocializmus fogalma korántsem az első korszakra jellemző utópikus konstrukció volt, hanem nagyon is valóságos rendszer, amely a nemzetgazdaság tervezésén és a szociális jogok védelmén alapult.

A marxizmusnak immár nem egy elképzelt szocializmust kellett előrevetítenie, amely a kapitalizmus feltételezett összeomlását követné, hanem a létező szocializmust kellett

6 Novaja Ekonomicseszkaja Polityika [A ford.].

7 Az államszocialista gazdaság ellentmondásairól lásd két nem marxista szerző, Kornai János (1993) és Alec Nove (1983) munkáját.

megmagyaráznia és legitimálnia. Olyan ideológiává vált, amely az osztályuralom egy új formáját, a pártelit – más néven a nomenklatúra – osztályuralmát igazolta. A küszöbön álló kommunista átalakulás ígérete és a kapitalizmus kritikája a kommunista pártok mozgósító jelszavává vált szerte a világon. Ez a szovjet marxizmus elveszítette dinamikus tudományos jellegének minden látszatát, és dogmává, a marxizmus elfajult ágává merevedett.

Mindez ellenhatást váltott ki a marxista táboron belül, amely nyugati marxizmus néven vált ismertté. Ez az irányzat egyszerre vonta kétségbe a Szovjetunió szocialista jellegét és próbált számot vetni a nyugati forradalom kudarcával: azzal a kérdéssel, hogy a munkásosztály miért integrálódott a kapitalizmusba ahelyett, hogy megdöntötte volna. Egyfelől Lukács és a frankfurti iskola írásai tartoznak ide, amelyek a kapitalizmus misztifikáló hatalmát hangsúlyozzák; másfelől Antonio Gramsci munkássága, aki azt vizsgálja, hogy a fejlett kapitalizmus és az azt kísérő civil társadalom miként szervezi meg a munkásosztály beleegyezését a szociális jogok – köztük bizonyos munkajogok – kiterjesztésével (ld. pl. Gramsci, 1971 [1929–1935]; Horkheimer & Adorno, 1990 [1944]; Lukács, 1971 [1923]; Marcuse, 1955, 1958, 1990 [1964]). A nyugati marxizmus az 1960-as és 1970-es évek társadalmi mozgalmaival együtt a marxizmus megújulását ösztönözte. Ez a megújulás arra keresett magyarázatot, hogy a kapitalizmus miként őrizheti meg tartósságát és alkalmazkodóképességét az általa előidézett válságokkal és küzdelmekkel szemben.[8]

A harmadik világbeli marxizmus alkotja a második hullám marxizmusának harmadik mellékágát. Ez az irány azt vizsgálja, hogy az imperializmus miként termeli újra az alulfejlettséget; sürgeti a világkapitalizmusból való kiválást, és ismét az államszocializmus autark formáit javasolja. Kínától eltekintve Kuba testesíti meg a harmadik világbeli marxizmus e változatát, és a dependenciaiskola teoretikusai – például André Gunder Frank (1966) és Amin (1974) – is ebből a pozícióból írták műveiket. Kimagasló jelentőségű szerző az afrikai kontextusban Fanon (1985 [1961]), aki a függőségi viszonyokból kiindulva az antikolonialista küzdelmen belüli osztályerőviszonyokat elemzi. Fanon tartott a nemzetközi kapitalizmuson élősködő „nemzeti burzsoázia" felemelkedésétől, amely saját hatalmának kiépítésére törekedett, bizonytalanságát pedig hivalkodó fogyasztással ellensúlyozza. Ezért az ellenzéki értelmiség és a forradalmi parasztság egyesüléséből létrejövő felszabadító küzdelem lehetőségét vizsgálta. Fanon szerint a részvételi demokratikus szocializmusért folytatott ilyen küzdelem jelenti Afrika egyetlen reményét.

Az apartheid idején Dél-Afrika létrehozta a második hullám marxizmusának saját gazdag és jellegzetes változatát, amely a szovjet, a nyugati és a harmadik világbeli marxiz-

8 Itt a művek tágabb körére utalok, amelybe Louis Althusser (1969, 1971), Ralph Miliband (1969), Nicos Poulantzas (1973) és William Appleman Williams (1961) munkái is beletartoznak.

mus metszéspontjában helyezkedett el. Egyfelől a Dél-afrikai Kommunista Párt a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) befolyása alatt állt és követte annak fordulatait, miközben a helyi viszonyokra is reagált, kidolgozva a belső kolonializmus és a „sajátos típusú kolonializmus" fogalmát. Jack és Ray Simons (1969) így írta meg Dél-Afrika első nagy marxista történeti munkáját, bemutatva, miként fonódott össze osztály és rassz a dél-afrikai munkásosztály kialakulása során. Harold Wolpe (1972) a marxista elemzés ettől jelentősen eltérő hagyományát alapozta meg. Az 1970-es évek francia strukturalizmusára támaszkodva a rassz fogalmát problematizálta azáltal, hogy azt a prekapitalista és kapitalista termelési módok összefüggéseibe ágyazta. Ebből újfajta marxista történetírás bontakozott ki, olyan szerzők műveiben, mint Colin Bundy, Martin Legassick, Duncan Innes, David Kaplan, Rob Davies, Dan O'Meara és Mike Morris. Ez az irányzat az apartheidállam sajátosságaira, valamint a tőkésosztályhoz fűződő viszonyára összpontosított. Ezzel egyidejűleg más kutatók – például az E. P. Thompson hagyományát követő Charles van Onselen és a Harry Braverman nyomdokain járó Edward Webster – rendkívül eredeti munkákban vizsgálták a munkásosztály kialakulását, belülről tanulmányozva annak közösségeit és munkafolyamatait. A második hullám marxizmusának e hagyománya az új Dél-Afrikában elhalt, és átadta helyét a harmadik hullám marxizmusának, amely az apartheid utáni rend kritikájára irányul és felkarolja az e kritikának hangot adó társadalmi mozgalmakat. A kötet[9] tanulmányai a marxizmus e legújabb hullámát példázzák.

Harmadik hullám: a szociológiai marxizmus

A marxizmus második hulláma arra törekedett, hogy államilag szabályozott gazdaság révén a földi valóságban építse fel a szocializmust. Ennek változatai a szociáldemokráciától a szovjet tervező modellen és a különféle afrikai szocializmusokon át a jugoszláv önigazgató gazdaságig terjedtek. Amennyiben nem utasították el a piacokat, a szocialista projekt kiegészítő eszközének tekintették őket. Johanna Bockman (2011) érvelése szerint a neoklasszikus közgazdaságtan korai törekvései éppen arra irányultak, hogy a piacokat a szocialista projekt szolgálatába állítsák. Ez jelenthette a piacok alkalmazását az állami tervezés árképzési problémáinak megoldására vagy az önigazgató gazdaság megszervezésére. A neoklasszikus közgazdaságtan kapitalizmus szolgálatába állítása

9 A *Marxisms in the 21st Century. Crisis, Critique and Struggle* kötet, melyben e tanulmány eredetileg megjelent, olyan tanulmányokat fog össze, melyek alulról építkező marxista kezdeményezések köré szerveződnek dél-afrikai fókusszal [A ford.].

újabb fejlemény, amely a piacosítás harmadik hullámának sajátossága, és ismét felveti a kérdést, hogy mit jelent a szocializmus.

Ha a klasszikus marxizmus a tőkés termelési mód önpusztítását feltételezte, amelyet egy közelebbről nem vizsgált utópikus kommunizmus követett volna, a szovjet marxizmus pedig a létező államszocializmust képviselő állami ideológiaként működött, akkor a marxizmus harmadik hulláma már nem a gazdaságra vagy az államra, hanem a civil társadalomra összpontosít. Ebben Gramsci második hullámhoz tartozó marxizmusára építünk, aki elsőként állította középpontba a civil társadalom jelentőségét mint az államtól és a gazdaságtól elkülönülő, ugyanakkor mindkettőhöz kapcsolódó intézményi teret. Ahogyan Lenin írásai átíveltek a marxizmus első és második hullámán, ugyanez mondható el Gramsciról is – ebben rejlik maradandó jelentősége. Gramsci számos, a szovjet marxizmussal szemben megfogalmazott tétele előrevetíti a harmadik hullám társadalomközpontú marxizmusát. Az állam és a civil társadalom viszonyára irányuló gramsciánus megközelítés azonban túlságosan szűk: ki kell egészítenünk Polányinak a piac és a társadalom viszonyára összpontosító elemzésével.[10]

Gramscival, Polányival és Fanonnal ellentétben a harmadik hullám marxizmusa a civil társadalmat nemcsak nemzeti keretek között gondolja el, hanem globálisan: olyan civil társadalomként, amely megvédelmezi az emberiséget az egyre súlyosbodó és egyre inkább globális léptékű ökológiai katasztrófáktól. A természet áruvá tétele – akár a víz, akár a föld, akár a levegő privatizációjának formájában megy végbe – az egész bolygót válságba sodorja. Kétségtelen, hogy rövid távon egyesek több eszközzel rendelkeznek majd ahhoz, hogy túléljék a földrengéseket, hurrikánokat és árvizeket, mint mások, végül azonban mindannyian szenvedni fogunk. Ennek előképei a Csernobilhoz hasonló katasztrófák és az éghajlatváltozás küszöbön álló kataklizmája. Mindez az emberi létezés alapjait védelmező emberi jogokra épülő globális megoldásokat követel, amelyek elkerülhetetlenné teszik a profit hajszolása közben a környezetet szisztematikusan pusztító tőkés termelési mód felszámolását.

A piacosítás harmadik hullámában a természet áruvá tétele jelenti ugyan az emberiséget fenyegető új veszélyt, de együtt jár a munka ismételt áruvá tételével is. Ez mindenütt megmutatkozik az informalizálódás, a „flexploitationnek" nevezett rugalmas kizsákmányolás és a prekarizálódás terjedésében. Emellett a pénz áruvá tételének új formái is megjelennek, amint azt az 1990-es évek pénzügyi válságaiban, majd ezek betetőzéseként a 2008-as pénzügyi válságban láthattuk. A finánctőke kimentése nem változtatta meg a pénz áruvá tételének tendenciáját, hanem tovább erősítette azt.

10 Ezt a komplementer viszonyt korábbi tanulmányomban részletesebben kifejtettem: Burawoy (2003).

Az államszocializmus 1989-es kelet- és közép-európai, majd a Szovjetunió 1991-es összeomlása részben a piacosítás harmadik hullámának következménye volt, ugyanakkor tovább is erősítette ezt a hullámot: új lendületet adott neki, és hiteltelenítette a piacuralom minden alternatíváját. A szovjet tömbön belülről nézve az államszocializmus törékenysége és ellentmondásai felnagyították a piacgazdaság illuzórikus lehetőségeit. Az államszocializmus minduntalan próbálta utolérni a kapitalizmust, ám képtelen volt tartósan dinamikus gazdaságot működtetni, és ez végül a bukásához vezetett. Fennállása során a szovjet rendszer mégis létrehozta az alulról szerveződő demokratikus szocializmus alternatív vízióit: a magyarországi szövetkezeteket, a lengyelországi Szolidaritás mozgalmat és a szovjet peresztrojka idején kibontakozó civil társadalmat. Ez az alulról építkező szocializmus a társadalom kollektív önszerveződésének eszméjén alapult.

A piacosítás harmadik hullámának szocializmusa nem a múlttal való katasztrofikus szakításból születik meg, ahogyan azt a klasszikus marxizmus feltételezte, és nem is az állam által felülről létrehozott szocializmus formájában, hanem a civil társadalom molekuláris átalakulása révén. E folyamat során épülnek ki azok a képződmények, amelyeket Erik Wright (2010) reális utópiáknak nevez: az alternatívák megvalósulásai kis léptékben, ilyenek például a szövetkezetek, a részvételi költségvetés vagy az univerzális alapjövedelem, amelyek egyfelől a piac zsarnokságával, másfelől az állami szabályozással szállnak szembe. Ennek a szociológiai marxizmusnak az a feladata, hogy elméletileg kibontsa az embrionális formában világszerte fellelhető konkrét utópiákat. Elemzése ezek létfeltételeire, belső ellentmondásaira és ebből következően lehetséges elterjedésükre összpontosít. A szociológiai marxizmus ily módon életben tartja a kapitalizmus alternatívájának eszméjét: egy olyan alternatíváét, amely nem számolja fel a piacokat és az államokat, hanem alárendeli őket a társadalom kollektív önszerveződésének.

	Első hullám (1795–1914)	Másofik hullám (1914–1973)	Harmadik hullám (1973–?)
Ellentmondás	Tőke-munka	Termelés-csere	Termelés-környezet
Szocializmus	Utópikus	Állami	Társadalmi
Marxizmus	Klasszikus	Szovjet-nyugati-harmadik világbeli	Szociológiai-globális
Viták	A kapitalizmus dinamikája	Állami szabályozás	Reális utópiák
Módszertan	Az elmélet vezérli a gyakorlatot	A gyakorlat vezérli az elméletet → az elmélet anatómiája	Elmélet és gyakorlat anatómiája
Univerzalizmus	Lineáris	Kikényszerített	Alulról építkező

1. táblázat: A marxizmus három hulláma

A marxizmus egyes hullámai által alkalmazott módszertan elmélet és gyakorlat eltérő viszonyaira épül. A klasszikus marxizmusban az elmélet diktált a gyakorlatnak: az elmélet meghatározta a kapitalizmus elkerülhetetlen összeomlását és a szocializmus felemelkedését, így a gyakorlatot csupán annak ismerete befolyásolta, hogy az adott pillanatban hol tartunk ezen a történelmi pályán. A szovjet marxizmusban ezzel szemben a gyakorlat – a nemzet mindenáron biztosítandó fennmaradása – diktált az elméletnek. A marxizmus az uralkodó pártállam alig leplezett ideológiájává vált. A szociológiai marxizmus feladja az elméleti bizonyosságokat és a gyakorlati imperatívuszokat, helyettük pedig elmélet és gyakorlat egyensúlyának, illetve párbeszédének megteremtésére törekszik. Nem csupán arról van szó, hogy miután megértettük a világot, meg is változtassuk, hanem arról is, hogy azért változtassuk meg, hogy jobban megérthessük. Olyan reális utópiákat keresünk, amelyek mozgósíthatják a kollektív képzelőerőt, ugyanakkor kritikai vizsgálatnak is alávetjük őket, hogy feltárjuk, általánosíthatók-e vagy sem (ld. Burawoy & Wright, 2002).

Míg a klasszikus marxizmus a történelem hibás törvényeire alapozott egyetemességet kínált, a szovjet marxizmus pedig egyetlen diktatórikus rendszerre épülő egyetemességet, addig a szociológiai marxizmus semmiféle garanciával nem szolgál. Mindössze

a szakadatlan keresést és rekonstrukciót kínálja: mindig kontingens egyetemességet, amelyet az absztrakt segítségével a konkrétból hozunk létre (ld. Hall, 1986).

Egy globális marxizmus felé

A szociológiai marxizmus egyesek szerint oximoron. Végtére is a klasszikus marxizmus burzsoá ideológiaként vetette el a szociológiát; és ha a nyugati marxizmus merített is belőle – különösen Weber és Sigmund Freud munkásságából –, nem azért tette, hogy kitüntetett jelentőséget tulajdonítson a civil társadalom eszméjének. Maga Gramsci is elutasítóan viszonyult a szociológiához, mivel úgy vélte, hogy az kizárólag a spontánnal, ennélfogva pedig a jelentéktelennel foglalkozik.[11]

Miért van szükség mégis szociológiai marxizmusra, és miért éppen most? Egyszerűen fogalmazva: azért, mert a szociológia piacosítás- és etatizáláskritikája megkérdőjelezhetetlenül hiteles. Forduljunk Weberhez vagy Durkheimhez, Georg Simmelhez vagy Roberto Michelshez, Norbert Eliashoz vagy Parsonshoz, Habermashoz vagy Bourdieu-höz, a gazdasági redukcionizmus és az instrumentális racionalitás kritikája mindenütt központi jelentőségű. Az államot még tekinthettük a piac lehetséges vagy részleges ellensúlyának, de napjainkra ez a szertefoszlani látszik. Minél inkább a piac uralma alá kerül az állam, annál szükségesebb a független „civil társadalom" védelme. A szociológia problémája azonban – és ugyanezt Gramsciról és Polányiról is elmondhatjuk –, hogy a „civil társadalom" fogalmát országhatárok közé zárta. Ma már transznacionális léptéket kell adnunk ennek az eszmének.

A piacosítás – a munka, a pénz és a természet áruvá tétele – a bolygó minden részét érinti. Senki sem menekülhet a szökőártól, bár egyesek másoknál hatékonyabb gátakat emelhetnek ellene. Első pillantásra globális megoldásra van szükség, mégis óvatosan kell eljárnunk, hiszen a megoldások éppannyi kárt okozhatnak, mint a problémák, amelyeket orvosolni kívánnak. Lehetne rosszabb olyan planetáris totalitarizmusnál, amelyet a környezet pusztulásának megakadályozása nevében hoznak létre? Talán jobban járunk, ha a társadalmat középpontba állító nemzeti léptékű megoldásokat kapcsoljuk össze. Itt azonban újabb nehézségekbe ütközünk, mivel a társadalmak rendkívül eltérő állapotban vannak: Dél-Afrikában széthúzó, Kínában törékeny, Oroszországban pedig kocsonyás. Minden országban fel kell

11 Gramsci szociológiakritikája különösen jól alkalmazható arra, ahogyan Polányi a „társadalmat" *deus ex machina*ként hívja segítségül. Gramsci számára a társadalom, illetve a „civil társadalom" olyasvalami, ami maga is szervez, ugyanakkor meghatározott társadalmi és politikai erők szervező tevékenységének tárgya is.

derítenünk a civil társadalom lövészárkait, és fel kell térképeznünk egyfelől a társadalom és az állam, másfelől a társadalom és a piac viszonyát. Csakis így érthetjük meg jobban a globális összekapcsolódás lehetőségeit. És csakis így tárhatjuk fel a reális utópiák lehetőségeit.

Ha a civil társadalmat globálisnak gondoljuk el, akkor a marxizmusról is globálisan kell gondolkodnunk. A globális marxizmus meghaladja, de nem hagyja figyelmen kívül a nemzeti és regionális konfigurációkat. Ha az első hullám marxizmusa nemzeti léptékű volt, a második hullámé pedig regionális – szovjet, nyugati és harmadik világbeli –, akkor ma olyan marxizmus megteremtésére nyílik lehetőség, amely továbbra is számot vet az államok és régiók határával, de az egész világon közös – bár egyenlőtlenül megtapasztalt – sürgető problémákkal is foglalkozik. Ha pedig az első hullám marxizmusa a történelem törvényei által garantált utópiaként vetítette előre a szocializmust, a második hullám marxizmusa pedig uralkodó ideológiává vált, amely a szocializmust sztálinizmusként – disztópiává lett utópiaként – igazolta, akkor a harmadik hullám marxizmusa lépésről lépésre, a világon átívelő reális utópiák szigetvilágaként építi a szocializmust. Ezek a reális utópiák magukhoz vonzzák a piacosítás harmadik hulláma által mind bizonytalanabb helyzetbe taszított népességeket. A marxista régésszé válik, aki a kapitalizmus és az államszocializmus viharai által életre hívott, majd romba döntött alternatívákat ássa elő.

Végezetül – és ez a legbaljósabb fejlemény – újabb fiktív áru jött létre, amelyet Polányi nem láthatott előre: a tudás. Világunkban a tudás egyre fontosabb termelési tényező, miközben előállítása és terjesztése mindinkább áruvá válik. Az egyetem, amelyet korábban magától értetődően közjószágnak tekintettek, a piac parancsainak alávetett magánjószággá vált. A hallgatóból tandíjat fizető fogyasztó lesz, aki munkaerőpiaci képesítést kíván szerezni, de az alig garantál számára valamit, az élethosszig tartó eladósodáson kívül. Az egyetemi oktatói és kutatói állományt feldarabolják és bizonytalan foglalkoztatású munkaerővé alakítják, a nem oktatói dolgozók feladatait kiszervezik, miközben az adminisztrátorokból jól fizetett menedzserek és vállalati vezetők lesznek. Az az egyetem, amely korábban állampolgárokat nevelt a demokratikus politikai közösség számára és a társadalmi problémák megoldását szolgáló tudást hozott létre, éppen akkor alakul át a tőke rövid távú követeléseinek eszközévé, amikor a bolygó fennmaradásához minden korábbinál nagyobb szükség volna a hozzájárulására. Az egyetemért folytatott küzdelem ennélfogva nem pusztán az intézmény fennmaradásáért zajlik. Az egyetemnek központi szerepet kell játszania a piacosítás harmadik hullámával szembeni ellenmozgásban: a modern társadalom védelmének „modern fejedelmeként".

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani mindazokért az észrevételekért, amelyeket e tanulmány különböző változatainak előadásakor kaptam. Különösen hálás vagyok Stephen Gelbnek a *Transformation* bírálójaként megfogalmazott átfogó kritikájáért, valamint Michelle Williamsnek, amiért e bírálatok ellenére is a munka folytatására biztatott.

Fordította: Csányi Gergely

Hivatkozott irodalom

Althusser, L. (1969). *For Marx*. Allen and Unwin.

Althusser, L. (1971). *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New Left Books.

Amin, S. (1974). *Accumulation on a World Scale*. Monthly Review Press.

Anderson, P. (1976). *Considerations on Western Marxism*. New Left Books. https://doi.org/10.3817/1276030213

Baran, P. (1957). *The Political Economy of Growth*. Monthly Review Press.

Bernstein, E. (1961 [1899]). *Evolutionary Socialism*. Schocken Books.

Bockman, J. (2011). *Markets in the Name of Socialism*. Stanford University Press. https://doi.org/10.11126/stanford/9780804775663.001.0001

Burawoy, M. (2003). For a sociological Marxism: The complementary convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi. *Politics and Society, 31*(2), 193–261. https://doi.org/10.1177/0032329203252270

Burawoy, M. & Wright, E. O. (2002). Sociological Marxism. In Turner, J. (Szerk.), *Handbook of Sociological Theory* (pp. 459–486). Plenum Publishers. https://doi.org/10.1007/0-387-36274-6_22

Fanon, F. (1985 [1961]). *A föld rabjai*. Gondolat.

Frank, A. G. (1966). *Development of Underdevelopment*. Monthly Review Press.

Goode, P. (1983) (Szerk.). *Karl Kautsky: Selected Political Writings*. Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-17269-6

Gramsci, A. (1971 [1929–1935]). *Selections from Prison Notebooks*. International Publishers.

Hall, S. (1986). The problem of ideology – Marxism without guarantees. *Journal of Communication Inquiry, 10*(2), 28–44. https://doi.org/10.1177/019685998601000203

Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780199264315.001.0001

Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780199283262.001.0001

Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (1990 [1944]). *A felvilágosodás dialektikája*. Gondolat, Atlantisz.

Kautsky, K. (1971 [1892]). *The Class Struggle*. Norton.

Klein, N. (2007). *The Shock Doctrine*. Henry Holt & Co.

Kolakowski, L. (1978). *Main Currents of Marxism* (három kötet). Oxford University Press.

Kornai, J. (1993). *A szocialista rendszer*. HVG Könyvek.

Lenin, V. I. (1981 [1917]). *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Kossuth.

Lichtheim, G. (1961). *Marxism*. Routledge, Kegan Paul.

Lukács, Gy. (1971 [1923]). *Történelem és osztálytudat*. Magvető.

Luxemburg, R. (2023 [1906]). *Tömegsztrájk. Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek*. Open Books.

Mandel, E. (1975). *Late Capitalism*. New Left Books.

Marcuse, H. (1955). *Eros and Civilization*. Beacon Press.

Marcuse, H. (1958). *Soviet Marxism*. Columbia University Press.

Marcuse, H. (1990 [1964]). *Az egydimenziós ember*. Kossuth.

Marx, K. (1960 [1845]). *Tézisek Feuerbachról* (MEM 3, 7–10). Kossuth.

Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.

Marx, K. (1968 [1885]). *A tőke II.* (MEM 24). Kossuth.

Marx, K. (1974 [1885]). *A tőke III.* (MEM 25). Kossuth.

Marx, K. (1965 [1859]). *A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet*. (MEM 13, 1–148). Kossuth.

Marx, K. (1981 [1844/1932]). *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* (MEM 42, 41–162). Kossuth.

Marx, K. & Engels, F. (1960 [1846/1932]). *A német ideológia* (MEM 3, 11–540). Kossuth.

Miliband, R. (1969). *The State in Capitalist Society*. Basic Books.

Nove, A. (1983). *The Economics of Feasible Socialism*. Allen and Unwin.

Parsons, T. (1967). Some comments on the sociology of Karl Marx. In Uő., *Sociological Theory and Modern Society*. Free Press.

Polányi, K. (2025 [1944]). *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág.

Poulantzas, N. (1973). *Political Power and Social Classes*. New Left Books.

Simons, R. & Simons, J. (1969). *Class and Colour in South Africa, 1850–1950*. Penguin.

Sweezy, P. (1946). *The Theory of Capitalist Development*. D. Donson.

Thompson, E.P. (2007 [1963]). *Az angol munkásosztály születése*. Osiris.

Williams, W.A. (1961). *The Contours of American History*. World Publishing Co.

Wolpe, H. (1972). Capitalism and cheap labour power in South Africa: From segregation to apartheid. *Economy and Society,* 1, 425–456. https://doi.org/10.1080/03085147200000023

Wright, E.O. (2010). *Envisioning Real Utopias*. Verso.